

kasnije stvoreni još mnogo gori zakoni s izrazitom mađarizatorskom tendencijom. Galántai na kraju navodi statističke podatke o pismenosti mađarskoga naroda i »narodnosti«.

Galántai smatra da dosadašnja istraživanja nisu našla dovoljno argumenata da se odgovori na pitanje da li je u Habsburškoj monarhiji tekao proces integracije ili dezintegracije. To je usko povezano s vanjskopoličkim, sveevropskim procesima jer su u monarhiji živjeli samo dijelovi pojedinih naroda. U toj heterogenoj i neintegriranoj državi unutrašnji i vanjski faktori prihvaćaju alternativu rušenja monarhije ili barem državnoga preuređenja. U pretposljednem poglavlju nalazimo obavijesti o glavnim pravcima vanjske politike. Autor posvećuje posebnu pažnju Balkanu i ulozi Srbije u Andrásyjevima planovima njezina privlačenja koji nisu uspjeli. Krajem 19. stoljeća najveća opasnost za mađarske vladajuće krugove na Balkanu nije više ruski car nego Njemačka. Za monarhiju je najvažnije da ostane neutralna u sukobu Njemačke i Engleske. Mir, kao uvjet svoga opstanka, monarhija nije uspjela sačuvati. Štoviše, lavinu rata pokrenuli su upravo njezini političari. Posljednje poglavlje »Rat i raspadanje« svjedoči o toj činjenici.

Mislim da je Galántai uspio predočiti bitne probleme Austro-Ugarske i da je ovo prvo djelo u mađarskoj historiografiji koje se bavi svim narodima Ugarske i polemizira s drugim stavovima a osim toga razmatra složenu državnu strukturu i društvene odnose u Monarhiji. O opsegu upotrijebljenih izvora svjedoče brojne bilješke. Galántai se ne služi novim rezultatima hrvatske historiografije pa se osjeća praznina u nekim njegovim interpretacijama s kojima bi se moglo polemizirati. No bez obzira na to, knjiga je izvrstan priručnik za proučavanje Austro-Ugarske.

Klara Filipović

HORST HASELSTEINER, JOSEPH II UND DIE KOMITATE UNGARNS, HERRSCHERRECHT UND STÄNDISCHER KONSTITUTIONALISMUS (Josip II i županije Ugarske), Veröffentlichungen des österreichischen Ost-und Südosteuropainstitut XI, Wien, Köln, Graz 1983.

Autor istražuje odnos između županijskih staleža u Ugarskoj i Josipa II u posljednjim godinama njegova života. Sukob između staleške ustavnosti i vladarskih prava, interpretiranih u duhu prosvijećenog apsolutizma, pokušava objasniti temom o regrutaciji koja može pružiti uvid u cjelinu ugarske politike Josipa II. Pitanje regrutacije i ratnog poreza bez odobrenja Ugarskog sabora stvorilo je 1787—1789. napetost između kralja te ugarskih staleža i seljačkog stanovništva koja se izrazila u staleškom otporu za vrijeme turskog rata.

Haselsteiner posvećuje veliku pažnju društvenoj uvjetovanosti staleškog suprotstavljanja vladaru. Upozorava da u posljednjim godinama vladavine Marije Terezije i za Josipa II nisu sazivani sabori. Zato se nezadovoljstvo staleža moglo izraziti isključivo u županijskim skupštinama i njihovo se značenje povećalo usprkos ujedinjavanju grupa županija u veće administrativne jedinice (distrikte) na čelu s kraljevskim komesarima. Autor pripisuje razlike u intenzitetu staleškog otpora gustoći plemstva u pojedinim županijama te protestantizmu koji pogoduje spremnosti za rezistenciju, dok su katolički predjeli lojalniji. No u tom pogledu postoje i iznimke.

Da bi objasnio sukob ugarskih staleža i Josipa II, H. se bavi njihovim suprotstavljenim načelima. Splet ugarskoga staleškog ustava kao zbirke dekreta, saborskih zaključaka i drugih pravnih normi imao je državnopravni temelj u tome što su zemlje krune sv. Stjepana imale *de iure* poseban položaj u Habsburškoj monarhiji. »Staleški dualizam«, u kojem okrunjeni kralj i poslanici županija skupljeni

na saboru dijele zakonodavno pravo, jest jezgra javnopravnog sustava u Ugarskoj. Analizirajući dokumente na koje se plemstvo pozivalo radi opravdanja svog prava otpora protiv kralja kada ovaj krši ugarski ustav (zlatna bula 1222, *Tripartitum* i zakonski članak 33/1545), H. smatra da formalnopravni temelj za *vis inertiae* dođuše nije postojao, ali da je pasivni otpor protiv središnje vlasti snažno kočio njezine namjere i održavao u plemstvu svijest o samostalnom državnom položaju Ugarske. Upravni sustav županija koji se razvio do vremena Marije Terezije i Josipa II omogućavao je nadzor županijskog plemstva nad odredbama vladara i središnjih oblasti preko izabranoga županijskog činovništva. Zato se staleško pasivno pravo otpora moglo suprotstaviti vladarskim naredbama. To se moralo dogoditi za vrijeme Josipa II jer se on držao načela da isključivo suverenu pripada pravo odlučivanja, dakle i zakonodavna vlast u Ugarskoj. Kako je želio stvoriti centraliziranu, jedinstvenu i moćnu državu, nastojao je krajnje suziti staleško-regionalne utjecaje.

Ugarsko staleško plemstvo nije se protivilo idejama prosvijećenosti. Ono ih je štoviše nastojalo prilagoditi svojim staleškim interesima. Pozivanje na dostignuća prosvijećenosti čulo se dakle s obje strane barikade. H. pokazuje kako su, uz protestante, upravo slobodni zidari pod utjecajem prosvjetiteljskih ideja osuđivali politiku Josipa II. U početku, slobodno je zidarstvo doživjelo uspon, ali je Josip II 1785. izdao patent kojim ga je želio staviti pod državni i policijski nadzor. Zato je upravo slobodnim zidarima u Ugarskoj pripala znatna uloga u formulaciji opravdanja staleškog otpora protiv vladara.

U okviru svoje središnje teme H. opisuje vojni sustav u Ugarskoj koji se održao od srednjeg vijeka do 19. stoljeća a temeljio se na insurekciji i banderijima. Feudalna je vojska bila potpuno neprikladna za tada izuzetan napredak ratne tehnike. Zato je već 1715. zakonom Ugarskog sabora uvedena stajaća vojska (*regulata militia*) koja je zadala dvostruki udarac seljacima: izdržavala se naime njihovim porezom a regruti za postavljanje i dopunu stajaćih regimenti uzimani su iz seljaštva jer plemića u Ugarskoj nije bilo moguće prisiliti da služi u stajaćoj vojsci. Međutim, regrutacija u stajaću vojsku pripala je izravnoj kompetenciji plemićkih županija. Za Marije Terezije reformirana je i vojna uprava a god. 1771. obavljena je, po pruskom uzoru, konskripcija u austrijskim zemljama koja je, za razliku od prijašnje »konskripcije duša« s ekonomsko-političkim ciljem, imala prije svega svrhu da ediventira muškarce sposobne za vojnu službu. God. 1781. objavljen je novi sistem konskripcije i regrutacijskih kotareva.

Josip II je dakako želio uvesti isti sustav u Ugarskoj, ali nije htio priznati da popis stanovništva služi u vojne svrhe. Županijske su skupštine žestoko prosvjedovale protiv konskripcije koja krši temeljno pravo ugarskog ustava, da se naime u Ugarskoj upravlja prema običajnom pravu i tradiciji bez obzira na ostale zemlje Habsburške monarhije. Josip II uspio je dođuše provesti konskripciju uz vojnu asistenciju i dakako bez Ugarskog sabora, ali je naišao na pasivni otpor staleža.

U središtu autorova izlaganja su tri regrutacije 1787—1789. za turskog rata i njihove posljedice. Za razliku od Marije Terezije, Josip II vodio je politiku ekspanzije prema Balkanu, tj. suradnje s Katarinom II radi podjele Turske. Njegovi su planovi obuhvaćali Beograd, Malu Vlašku, Dalmaaciju te Bosnu i Hercegovinu. Za prve regrutacije 1787. sve su županijske skupštine odobrile kvote regruta koje su im bile određene a županijski su činovnici pri tom sudjelovali. Više od trećine županijskih skupština zamolilo je saziv sabora na kojem bi se mogla izložiti *gravamina*, ali nijedna od njih nije se protivila regrutaciji bez sabora.

Druga regrutacija nakon objave rata Turskoj u veljači 1788. već je protekla drugačije. I ovaj put nijedna se županijska skupština nije izričito suprotstavila vladarevim naredbama ali se broj onih što su isticali kompetenciju sabora u vojnim pitanjima i nužnost uspostave staleškog ustava znatno povećao. Prema autoru

se otvoreni otpor još ne zapaža. Nakon neuspjele opsade Beograda, Josip II je radi nastavka turskoga rata po treći put zahtijevao od staleža Ugarske dopunu regimenta na njihovom teritoriju iako je u početku namjeravao da provede regrutaciju bez saziva županijskih skupština. No sada se znatno pojačala spremnost staleža Ugarske na otpor protiv vladara. H. pokazuje na primjeru nekih županijskih skupština kako se sve otvorenije izražavaju želje za promjenom cijelog jozefinskog sustava. Neke su županije štoviše odbile provođenje regrutacije. Većina ju je prihvatila, ali uz rezerve ili prosvjede. Pri ocjeni njihove argumentacije, autor ističe pokušaj usklađivanja načela modernog francuskog državnog i prirodnog prava s temeljnim zasadama staleškog ustava. Zaključuje da su županije koje najviše izlaze ususret Josipu II na jugozapadu (uglavnom Hrvatska i Slavonija) a najkritičnije su one na sjeveru i sjeveroistoku.

Iako je u listopadu 1789. osvojen Beograd, unutrašnja se kriza u Ugarskoj više nije dala spriječiti. Vladar je morao odustati od naredbe da se regrutacija određenog broja muškaraca obavlja svaki mjesec i dopustiti da se ona izvodi samo četiri puta godišnje. U svom reskriptu od 18. XII 1789. Josip II je uzeo na znanje *gravamina* županijskih skupština i obećao saziv sabora nakon svršetka rata. Ukorio je onih sedam županija koje su odbile da sudjeluju u dopuni stajaće vojske prije-teći im vojnom asistencijom. Usprkos vladarevu oštrom odgovoru nepokornim županijama, taj je reskript prvi znak njegova popuštanja. Morao je revidirati sustav vladanja pod pritiskom svojih savjetnika na čelu s državnim kancelarom Kaunitzom koji je isticao nužnost širokih koncesija Ugarskoj kako bi se spasila Monarhija. On se, nakon gubitka austrijske Nizozemske i obavijesti o dodiru mađarskih nezadovoljnika s Prusima, bojao mogućega gubitka Ugarske a time i opasnosti za opstanak Monarhije. I drugi su savjetnici nagovarali Josipa II da obnovi stanje što ga je našao kada je postao vladar jer se nasilno potiskivanje snažne plemićke opozicije ne može produljiti unedogled. Josip II je tada popustio. Ručnim pismom od 28. I 1790. povukao je svoje reforme (osim patenta o toleranciji, olakšanja položaja seljačkih podložnika i regulacije katoličkih župa). Uspostavio je dakle prijašnje javno-pravno stanje Ugarske i obećao je saziv sabora za 1791. Priznao je načelo staleškog dualizma, tj. zajedničkog zakonodavnog prava staleža i vladara.

H. kaže da je reakcija županijskih skupština ličila na posljedice prodora napisa. Spremnost za otpor širila se naime od najodlučnijih županija i na one koje su dotad bile lojalne. Uz određene razlike u oštini tona, argumenti su uglavnom svuda jednaki. Županijske su skupštine zahtijevale održavanje sabora prije 1791. a neke su htjele da sabor sazove *Judex Curiae* (koji je u slučaju ispražnjenog položaja palatina imao pravo sazvati sabor kada se kralj ne drži roka) a sve županije priložile su svojim adresama duge popise *gravamina*. Neke županije, koje su najprije odobrile regrutaciju i nabavu živeža za vojsku, povukle su svoje odluke. Stvorila se dakle široka, solidarna staleška fronta protiv vladara i glavnih predstavnika jozefinističkog sustava u Ugarskoj (kraljevskih komesara, vladarevih mađarskih savjetnika i oficira koji su provodili vojnu asistenciju pri regrutaciji). Opozivom reformi Josip II nije postigao ono što je želio. Susretljivošću prema staležima nije uspio spriječiti uporne zahtjeve za sazivom sabora, nije postigao spremnost županijskog plemstva da odobri živež i regrute za vojsku. Naposljetku propala je i restaurativna politika u cjelini jer se oblikovala snažna staleška solidarnost s kojom se morao razračunavati Josipov nasljednik Leopold.

Kada je riječ o analizi postupaka staleža u pojedinim županijama, H. se najviše zanima za one u središnjoj Ugarskoj (Kernungarn). No njegova knjiga sadrži brojne podatke i o civilnoj Hrvatskoj i Slavoniji koji mogu koristiti istraživanju držanja županijskog plemstva za Josipa II a vjerojatno bolje objasniti sudbonosnu odluku plemstva na Hrvatskom saboru 1790.

U nastojanju da razbije snagu staleža, Josip II je 1785. naredio novu upravnu organizaciju. Deset distrikata Ugarske obuhvaćalo je po četiri ili pet županija. Pri

tom je uništio jedinstvo kraljevine Hrvatske i Slavonije. U zagrebačkom su se distriktu nalazile hrvatske županije (Varaždinska, Zagrebačka i Križevačka), jedna slavonska županija — Požeška i ugarska županija Zala. Ostale dvije slavonske županije (Virovitička i Srijemska) pridružene su pečkom distriktu zajedno s tri ugarske županije. (U knjizi se nalazi karta distrikata.) Prema autorovu je mišljenju snaga otpora u pojedinim županijama djelomično ovisila o omjeru plemstva u ukupnom stanovništvu. Veća gustoća plemstva poticala je snažniji otpor jozefinskom sustavu. [Taj se omjer može (približno?) utvrditi samo za muško stanovništvo jer žene plemkinje nisu popisane.] Od županija Hrvatske i Slavonije jedino su Zagrebačka i Križevačka županija imale natprosječni udio plemstva u Ugarskoj sa 7,2 odnosno 7,3%, Varaždinska se nalazila ispod prosjeka s 1,2%. Slavonske su županije znatno ispod prosjeka s 0,1—0,2% od ukupnoga muškoga stanovništva. Iako su Zagrebačka i Križevačka županija imale razmjerno velik udio plemstva (zacijelo zbog brojnog seljačkog plemstva), one su kao i slavonske županije bile lojalne vladaru.

Prema autorovim podacima o stanju regrutacije u pojedinim županijama, može se zaključiti da su županije zagrebačkog distrikta imale najveće zaostatke pri postavljanju regruta. Naposljedku H. je utvrdio da su hrvatsko-slavonske županije pripadale najlojalnijim županijama, ali se u razdoblju krize to držanje počelo mijenjati. Iako su županije zagrebačkog distrikta ostale uglavnom suzdržljive, one su prihvatile opću stalešku solidarnost.

Autor pokušava odgovoriti na mnogo raspravljano pitanje (u mađarskoj literaturi) treba li ocijeniti prosvijećeni apsolutizam Josipa II kao element modernizacije a staleški otpor kao konzervativno držanje ili obratno, je li Josip II utjevljenje habsburškoga nasilnog centralizma a staleži braniči samostalne Ugarske. Smatra da je pobjeda tradicionalnih, avitičkih staleško-feudalnih predodžbi kočila modernizaciju u Ugarskoj, ali je očuvala posebnost zemalja krune sv. Stjepana. Josip II htio je moderne preobrazbe koje su propale jer su dekretirane odozgo bez procjene onoga što se može ostvariti, a svaka je od njih pogodila jedan za drugim sve društvene slojeve. Zato je taj vladar, prema autoru, zastupnik krute apsolutističke državne sile. No u toku 19. stoljeća probile su se i jozefinske ideje i staleške koncepcije o samostalnosti Ugarske.

Zbog bogatstva obavijesti i socijalno-historijskog pristupa, knjiga H. Haselsteinerja je nužno štivo za svakoga tko želi upoznat razdoblje Josipa II i njegove posljedice u Ugarskoj i Hrvatskoj.

Mirjana Gross

M. M. FREJ DEN BERG, DUBROVNIK I OSMANSKAJA IMPERIJA. Nauka. Moskva 1984, 286 str. s ilustracijama

Ovo je prva knjiga o dubrovačko-turskim odnosima na ruskom jeziku. Ona, međutim, prekoračuje taj okvir, pa je, zapravo, solidan pregled povijesti Dubrovnika kao grada-države u njegovu totalitetu. Podijeljena je na 7 poglavlja, pa ćemo njihovim slijedom izložiti sadržaj.

U prvoj glavi su opći geografski elementi s osvrtnom na današnju ulogu Dubrovnika. Slijedi prikaz osnutka grada (prema Konstantinu Porfirogenetu), raspored gradskih četvrti, širenje po kopnu i otocima i glavni događaji od IX do pol. XIV st., unutrašnji pravni poredak temeljen na Statutu, notarske knjige i njihova važnost za upoznavanje komunalnog života. Gospodarski život dijeli na gradski s njegovom privredom i izvangradski u kojem su seljaci zakupnici i kmetovi. Pita se kako je tekao etnički razvoj od prvotnih Dubrovčana Romana do sadašnjih koji se osjećaju Hrvatima. Odgovara da se odvijao postupno. Tijekom vremena sla-

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Savez povijesnih društava Hrvatske

REDAKCIJSKI ODBOR

Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

Bernard STULLI, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Ivan KAMPUŠ

LEKTOR

i

KOREKTOR

Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:

Savez povijesnih društava Hrvatske
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Časopis izlazi jednom godišnje

Pretplate i narudžbe šaljite na adresu:

Savez povijesnih društava Hrvatske, Zagreb, Krčka 1

Cijena ovog broja iznosi 1000 din.

Izdavanje časopisa sufinancira

Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SRH — VII.
Tisak Štamparskog zavoda »Ognjen Prica« u Zagrebu — svibanj 1986.